

MIROSLAV GREPL

K PŘEDMĚTU TZV. TEORIE PROMLUVY

1. Požadavek vybudovat jako specifickou lingvistickou disciplínu *teorii promluvy* neboli *nauku o stavbě promluvového celku, o výstavbě jazykového projevu*, vyslovili a zdůvodnili u nás zvláště K. Hausenblas a Fr. Daneš¹. Jejím předmětem by mělo být — zhruba řečeno — zvláště zkoumání takových postupů a prostředků v jazykové výstavbě promluvy (a tím ovšem i v jediné výpovědi jakožto základní jednotce promluvy, tj. v elementární promluvě), které mají nadsyntaktickou, „nadgramatickou“ povahu, tj. jsou záležitostí výstavby výpovědi, nikoli věty, chápané jako gramatické schéma.

Zcela jednoznačně sem oba autoři ze syntaxe přesouvají především celou problematiku výstavby funkční perspektivy výpovědi, tj. způsoby realizace tzv. aktuálního větného členění a jejich prostředky. Vzhledem k tomuto jakémusi tematickému těžišti teorie promluvy nazývá ji Fr. Daneš *funkční naukou o výpovědi*²: jeho letmé poznámky o výstavbě modální a citové stránky výpovědi však zároveň naznačují, že tím předmět teorie promluvy za vyčerpáný nepokládá.

Ze strany stylistiky podporuje požadavek vybudovat specifickou nauku o výstavbě promluvy L. Doležel³. Konkrétně sice o náplni této disciplíny nemluví, konstatuje jen obecně, že jejím úkolem je zkoumat „obecné zákonitosti jazykové výstavby promluvy“, „principy jazykové výstavby společné všem promluvám“⁴. Avšak z jeho výčtu konstituujících znaků promluvy a z toho, že charakterizuje teorii promluvy jako disciplínu těsně spjatou se stylistikou, která stojí „v opozici vůči těm lingvistickým disciplínám (hláskosloví, gramatice a lexikologii), jejichž předmětem je systém jazyka“, se zdá, že její těžiště vidí jak ve studiu systémových složek v promluvě, tak zejména složek řečových. Třebaže není úplně jasné, co všechno se má zahrnout do pojmu řečové složky promluvy, je přece jen nasnadě — a vyplývá to nepřímou i z Doleželovy charakteristiky základních znaků promluvy —, že to nejsou jen ryze individuální výstavbové prvky (např. svérázná výslovnost samohlásek nebo užívání tzv. parazitních slov aj.), ale i mnohé výstavbové prvky a postupy, které mají povahu nadindividuální, obecnou, které jsou vcelku podmíněny objektivně. (Např. by sem jistě patřily jevy ve výstavbě mluvených projevů podmíněné nedostatkem výpovědní perspektivy apod.). Takové širší chápání řečových složek by sblížovalo Doleželovo pojetí teorie promluvy s pojetím, které nacházíme u K. Hausenblase a Fr. Daneše.

2. Je třeba se ptát, zda požadavek vybudovat novou osobitou lingvistickou disciplínu — teorii promluvy — je oprávněný. K tomu lze říci, že je zdůvodněn nejen tím, co jeho autoři uvádějí v citovaných příspěvcích, ale především velkým rozmachem samé syntaxe, prohlubováním a rozšiřováním jejího pohledu na různé stránky výstavby výpovědi; zájem skladby se dnes nesoustřeďuje jen na rovinu mluvnické výstavby výpovědi, ale stejnou měrou zasahuje i výstavbové roviny jiné (tj. výstavbu roviny modální a citové a výstavbu roviny funkční perspektivy výpo-

vědi), ba přesahuje postupně stále výrazněji za hranici výpovědi, jak o tom svědčí např. články o větném přičleňování⁶ nebo pozoruhodná stať Vl. Skaličky o syntaxi promluvy⁷ nebo nová práce J. V. Bečky o kompozici jazykových projevů.⁸ (Ta už ovšem přistupuje k analýze některých stránek výstavby promluvy — konkrétně k „rozvíjení větné linie“ — spíše z pozic stylistiky.) Naléhavě vyvstává potřeba vybudovat teorii promluvy v souvislosti se vzrůstajícím zájmem o studium syntaxe běžně mluvených projevů a v souvislosti se zkoumáním rozdílů o jazykové výstavbě projevů mluvených a psaných.

Také prohlubující se výzkum slohové výstavby promluv a textů vede k postulátu vytvořit teorii promluvy. (Doležel v ní vidí nezbytný předpoklad další stylistické práce: „Vybudování exaktní stylistiky, vymezení jejího předmětu i jejích úkolů není možné bez vypracování teorie promluvy.“)⁹

Vlastním podnětem pro vybudování postulované teorie promluvy je ovšem to, že se při zmíněném všestranném a prohloubeném zkoumání jazykové výstavby promluv a jejich jednotek — výpovědí dospívá k odhalování takových výstavbových postupů, jevů a prvků, které nelze jednoznačně zařadit ani do syntaxe, ani do stylistiky, a pokud se do těchto disciplín zařazují, vyčleňují se v jejich dosavadním rámci často jako cosi zvláštního a okrajového, nebo se vůbec projevují rozpaky se zařazením a klasifikací těchto jevů. Pokusíme se ukázat, že to při takovém postupu není ani jinak možné.

Kromě případů, na něž upozornili už K. Hausenblas a zvláště Fr. Daneš v citovaných příspěvcích, lze uvést ještě mnohé jiné jevy, které se podle našeho mínění neorganicky zahrnují do syntaxe.

Tak např. se do syntaxe často zařazuje parentéza, vcelku běžně se pojednává v syntaxi o elipse, ba spolu s ní někdy i o aposiopéze¹⁰. V syntaxi se mluví o tzv. samostatných větných členech (vytčený větný člen, dodatkově připojený větný člen, vsunutý větný člen apod.) a o opakovaných větných členech; běžně se do syntaxe začleňují výklady o anakolutu, atrakci, kontaminaci, charakterizovaných obvykle jako tzv. zvláštnosti (nepravidelnosti) větné stavby aj.

Na první pohled se může zdát, že vcelku nesejde na tom, kde se o zmíněných jevech pojednává; vpravdě však, jak ještě ukážeme, to není záležitost jen vnějšková, formální. Ukazují na to např. už hned rozpaky a obtíže, s jakými se některé z uvedených jevů začleňují do systematiky syntaktických výkladů.

Tak např. parentéza se jednou chápe jako zvláštní (nulový) syntaktický vztah vedle determinace a koordinace, ale na jejich úrovni¹¹, jindy jen jako zvláštní druh vztahu koordinačního¹², třebaže existují parentézy také povahy determinační¹³, jindy pak se syntakticky vůbec necharakterizuje nebo se vymezuje jen negativně¹⁴. O elipse nebo o tzv. samostatných větných členech se mluví jako o „odchylných od pravidelnosti mluvnické stavby“, a řadí se do stejné kategorie jako anakolut, atrakce, ačkoliv se to nedá dobře zdůvodnit. Ba naopak je jasné, že v plánu výstavby výpovědi je např. elipsa jev přímo zákonitý.

Hlavní příčina všech těchto a jiných obtíží a nedůsledností je v tom, že se snažíme zmíněné jevy, včleňující je do syntaxe, vidět v rovině mluvnické stavby věty, že se je snažíme interpretovat a klasifikovat především z pozic (v rámci) roviny gramatické výstavby výpovědi, ačkoliv jsou to jevy výstavbových rovin jiných. Důsledkem takového počínání není jen, jak jsme ukázali, jistá bezradnost a násilnost při zařazování, ale také ten závažný fakt, že posunutím zmíněných jevů do roviny gramatické výstavby (tj. do roviny, která je vlastním jádrem syntaxe), zbavujeme se možnosti plně a správně postihnout jejich podstatu,

nutně ji zkreslujeme („nepravdivosti větné stavby“) nebo o nich (např. o parentézi) nemůžeme v rámci této roviny nic pozitivního říci. Tato teze potřebuje dalšího vysvětlení a exemplifikace.

Syntaxi se rozumí hlavně nauka o stavbě vět jakožto schémat jazykového systému; ta se realizují ve výpovědi. Z hlediska hotové výpovědi to znamená, že jádrem syntaktických výkladů je výstavba její gramatické stránky (rozumí se bez řečových složek). Těžiště syntaktických výkladů tkví tedy především ve výkladech o větných členech (tj. o funkcích slovních druhů ve větě), o vztazích mezi nimi a o způsobech a prostředcích, kterými se tyto vztahy vyjadřují. To je opravdu stěžejní náplň systematicky pojatých výkladů syntaktických, jak je představují u nás např. skladba Vl. Šmilauera nebo Fr. Kopečného.¹⁵

Díváme-li se z tohoto zorného úhlu např. na elipsu, nutně se nám jeví jako odchylka, „nepravdivost“ v mluvnické stavbě věty. Tím však nijak nepostihujeme podstatu tohoto jevu a ani ji postihnout nemůžeme, neboť elipsa je primární jev roviny funkční perspektivy výpovědi, nikoli roviny gramatické. O tom svědčí zcela jednoznačně fakt, že je podmíněna buď kontextem nebo situací. O vynechání (vypuštění) té nebo oné části výpovědi nerozhoduje její členská platnost (podmět, přísudek atd.), nýbrž to, zda je to složka základová či jádrová. Elipsa proto nemůže být primárně interpretována v rovině gramatické výstavby výpovědi, ale v rovině její výstavby aktuální, jinak se její podstata nutně zkresluje: z jevu zákonitého se stane jev div ne anomální („zvláštnost“, „nepravdivost“) a okrajový. S tím souvisí ještě jiná okolnost. Často se v syntaxi klade otázka, zda ta nebo ona věta je jednočlenná či eliptická. Týká se to výpovědních útvarů, jako: *Pivo., Pivo?, Pivo!* (a podle druhů intonačního zakončení ještě jiných). Z našich poznámek o podstatě elipsy je však zřejmé, že takto otázku klást nelze, neboť jednočlennost — dvočlennost je záležitost gramatické stavby věty, kdežto eliptičnost — neeliptičnost je záležitost roviny aktuálního členění výpovědi. Záleží tedy na tom, v jakých souřadnicích zmíněné útvary posuzujeme, a je vcelku jasné, že posuzovány v rovině aktuálního členění výpovědi jsou to všechno situační elipsy: jsou v nich vynechány všechny základové složky dané situací (včetně složek povahy tranzitivní) a vyjadřují se jen holá jádra sdělení.

K stejnému zkreslení podstaty dochází, posuzuje-li se v rovině mluvnické výstavby tzv. vytykání a dodatkové přičleňování jednotlivých výpovědních složek. Také ono se nutně jeví jako „zvláštnost větné stavby“, a nehodnotí-li se tak výslovně, je samo o sobě problematické už to, že se chápe jako vytykání a přičleňování větných členů: mluví se o vytčených a dodatkově připojených členech větných a je snaha klasifikovat vytčené části výpovědi podle jejich větnočlenské platnosti. Ve skutečnosti však je vytykání i dodatkové přičleňování výpovědních složek primární záležitostí roviny aktuálního členění výpovědi a jen v jejím rámci může být postižena jeho podstata: vytykáme nebo dodatkově připojujeme buď východisko výpovědi (např.: *Taková stávka, to není jen tak nějaká legrace // To není jen tak nějaká legrace, taková stávka*) nebo částmi dodatkově připojenými k výpovědi různě zpřesňujeme její jádro (např. ve výpovědích spjatých se situací, kdy se na jádro jen ukazuje a pak se dodatečně pojmenovává: *on stál tady — u těch skleněných dveří, a já jsem šel zas tam, vidíte, až za ten plot*). Jsou ovšem i jiné druhy vytykání (např. nemotivované dodatkové přičleňování částí výpovědi v mluvených projevech podmíněné nedostatkem výpovědní perspektivy),¹⁶ avšak ve všech případech k němu dochází v rovině aktuálního členění výpovědi, přesněji na jejím pozadí. I naše doklady jasně ukazují, že o vytykání nebo dodatkovém přičleňování nerozhoduje primárně větnočlenská platnost vytčeného výrazu, ba často nejde ani o jeden větný člen, ale o celé

syntagmatické spojení, a proto je samozřejmě také pochybená i každá klasifikace vytčených výrazů vycházející z jejich členské platnosti ve větě, tj. vycházející z roviny její gramatické stavby.

Naši exemplifikaci bychom mohli dále rozšiřovat, avšak pro účel, který jsme sledovali, stačí úplně to, co jsme uvedli. Snažili jsme se ukázat, že začleňování mnoha výstavbových jevů a postupů ve výpovědi do tradiční syntaxe chápané převážně jako nauka o gramatické stavbě věty naráží na značné obtíže a je často neorganické; jejich analýza na této základně a jejich posuzování kritérii z ní vyvozenými vede nutně k zkrusování jejich podstaty, a to proto, že primárně běží o jevy jiné roviny než mluvnické. Z toho jsou v podstatě jen dvě východiska: 1. tradiční syntax rozšířit o nové relativně samostatné výkladové okruhy, jejichž tématem by byly různé roviny a stránky výstavby výpovědi, a nazývat je se Skaličkou *syntax větná, syntax aktuální, syntax lexikální, tj. implicitní, důraz* atd.¹⁷, nebo ponechat předmět syntaxe nezměněn v jeho dosavadním tradičním pojetí a všechno, co přesahuje tento rámec směrem nahoru, zahrnout do postulované teorie promluvy. Obojí řešení má své výhody a nevýhody, ale kladem obou je to, že usilují o metodologickou čistotu a jasnost.

3. Jestliže lze poměrně snadno zdůvodnit potřebu vybudovat novou lingvistickou disciplínu, je velmi obtížné stanovit její obsah (předmět), vymezit její hranici. Zcela nemožné je zatím podat jakoukoli systematiku její náplně, lze jen upozornit na některé její uzlové body (tematické okruhy), vyčleněné jednak z dosavadní syntaxe, jednak ze stylistiky. Pokoušíme se o to, jsouce si plně vědomi toho, že naše poznámky k této problematice mají diskusní povahu.

4. Analyzujeme-li jakoukoli normální a citově neutrální výpověď, to jest běžnou elementární promluvu, můžeme na ní rozlišovat v podstatě čtyři výstavbové roviny:

I. Rovina výstavby konkrétního věcného obsahu.

Konkrétní věcný obsah se vyjadřuje pojmenováními, kterých je ve výpovědi užito; je dán jejich pojmovou náplní a jejich vzájemnými významovými vztahy.

II. Rovina výstavby mluvnické.

V této rovině jde v podstatě o realizaci syntaktických vztahů mezi obsahovými komponenty výpovědi (větnými členy), a to způsoby a prostředky v daném jazyce obvyklými, tj. podle daných schémat a vzorců.

III. Rovina výstavby modální.

Rozumíme jí především vyjadřování jednoho ze čtyř druhů základního postoje mluvčího k sdělované skutečnosti (konstatování, otázka, rozkazu nebo přání); jednotlivé postoje se vyjadřují ustálenými kombinacemi slovesného modu s jistým druhem koncové intonace.¹⁸

IV. Rovina výstavby funkční perspektivy výpovědi.

Tu jde o rozvržení výpovědi na část základovou a jádrovou v závislosti na konkrétní situaci nebo na kontextu, do nichž je začleněna; hlavními prostředky, kterými se výstavba funkční perspektivy výpovědi v češtině realizuje, jsou slovosled a větný přízvuk.

Pomineme-li rovinu I, vyplývá ze schématu, k němuž jsme dospěli rozložením komplexní výstavby výpovědi na její jednotlivé stránky, poměrně jasně to, že nej-

vlastnějším předmětem tradiční syntaxe je rovina-II a zcela se z ní vymyká rovina IV.

Její problematiku je účelné, jak už řečeno, vyčlenit ze syntaxe (nebo lépe — nezačleňovat ji do syntaxe); představuje jeden z uzlových bodů teorie promluvy. V našem článku to nemusíme podrobně zdůvodňovat, neboť podle našeho názoru dostatečně přesvědčivé argumenty pro to přinesli K. Hausenblas a Fr. Daneš v citovaných příspěvcích.¹⁹ Je jen třeba dbát na to, aby se v rámci tohoto bodu řešila opravdu veškerá problematika roviny výstavby funkční perspektivy výpovědi, to jest nejen vlastní způsoby realizace aktuálního (kontextového) členění, eventuálně jejich motivované (emocionálně) nebo nemotivované (v mluvených projevech) modifikace, ale také problematika zdůrazňování (důrazu), a to i přes to, že důraz není primární a neutrální prostředek aktuálního členění výpovědi (má jinou, osobitnou funkci), avšak realizuje se na jeho pozadí, v jeho rámci.²⁰ Patří sem dále osamostatňování částí výpovědí, tj. vytýkání nebo dodatkové připojování východiska výpovědi nebo dodatečné zpřesňování jejího jádra. Také problematika elipsy náleží, jak jsme ukázali výše, svou podstatou do tohoto tematického okruhu.

5. Daleko větší obtíže jsou s tím, kam zařadit celou problematiku roviny modální výstavby výpovědi.

Jak jsme se pokusili ukázat jinde,²¹ tvoří podstatu modální podstaty výpovědi vyjadřování postoje mluvčího k sdělované skutečnosti. Tento postoj může být celkem čtverý: mluvčí buď to, co je objektem jeho myšlení a mluvení, konstatuje (tvrdí nebo popírá), nebo se na to ptá (chce se o tom něco dovědět), nebo to někomu přikazuje, nebo si to přeje. Jednotlivé postoje se liší tím, že se v nich v různé intenzitě uplatňuje vedle základní stránky intelektuální stránka volní. Ve srovnání s konkrétním větným obsahem tvoří postoj mluvčího obecnou složku sdělovaného obsahu.

Prostředky, kterými se postoj mluvčího k sdělované skutečnosti vyjadřuje, jsou jednak gramatické, jednak zvukové. Vedle těchto základních prostředků se na jazykové výstavbě postoje mluvčího v některých typech výpovědí podílejí tzv. obsahové částice.

Základním mluvnickým prostředkem je slovesný způsob. Zároveň se slovesnými způsoby se k vyjádření postoje mluvčího využívá také různých modifikací koncové intonace výpovědi.

Kombinacemi těchto prostředků (to jest modů s jistými druhy koncové intonace výpovědi, event. s obsahovými částicemi) se vytváří způsob (forma) vyjádření daného postoje. Každému z uvedených čtyř druhů postojů odpovídá v jazyce jistá ustálená kombinace. Ta vytváří základní formu daného postoje: pro postoj konstatování máme tak základní formu

indikativ + klesavá intonace

např.: *napišeme mu dopis*; otázka má základní formu

indikativ + stoupavá intonace

např.: *napišeme mu dopis?*; základní formu rozkazu tvoří

imperativ + jistý druh klesavé intonace

např.: *napišme mu dopis*; práci postoj má základní formu

částice + kondicionál (nebo indikativ) + jistý druh klesavé intonace²²

např.: *kéž jsme mu napsali dopis!* // *kéž bychom mu byli napsali dopis!*

Uvedené výpovědní formy jsou v jazyce ustálené a obecně závazné. Užíváme jich k vyjádření postoje mluvčího v jednotlivých typech výpovědi tehdy, nejsou-li zabarveny citově. Výjimku tvoří konstrukce práci; ty jsou vždy emocionálně zabarveny. Na to ukazuje jejich příznaková podoba konkluzivně kadence.

Ustálenost a obecná závaznost těchto forem, majících proto povahu schémat, nás vede k závěru, že problematiku modální výstavby výpovědi nelze vyčleňovat ze syntaxe.

Na sepětí této stránky výpovědi s její výstavbou mluvnickou ukazuje i to, že modus představuje spolu s časem predikační (aktualizační) kategorie, jimiž se konstituuje sám větný základ. Bez nich si nelze větu ani jako schéma představit. I když dojde k elipse slovesa, které je jejím nositelem, musejí být tyto kategorie vyjádřeny náhradním způsobem: čas se rozumí buď ze širšího kontextu, nebo je vyjádřen lexikálně (např.: *tak zítra zas na houby?*); jinak má sdělení prostě platnost přítomní. Modus se doplňuje intonací: *Pivo.* // *Pivo?* // *Pivo!*²³

6. Zcela jiného druhu je otázka, kam náleží problematika vyjadřování citového postoje mluvčího ve výpovědi. Už z vnějšího faktu, že se problematika expresivity obvykle nevčleňuje do výkladů syntaktických,²⁴ ba že se nejednou řeší jako věc sui generis samostatně,²⁵ ukazuje na to, že má postavení zvláštní. (Není to ani, jak se dnes obecně uznává, problematika povahy stylistické.) Pokusíme se ukázat, proč zkoumání citové stránky sdělení nemůže být předmětem skladby.

Obecně řečeno záleží podstata jazykového vyjadřování emocionality v tom, že aktualizujeme nějak „normální“, běžný, citově neutrální způsob vyjadřování intelektuálních obsahů.²⁶ Chceme-li tedy ve sdělení vyjádřit svůj postoj citový, musíme prostě vyjádřit též intelektuální obsah jinak, to jest změnit formu, kterou se vyjadřuje obvykle.

Je třeba si uvědomit, že se ve výpovědi vyjadřuje citovost tak, že se aktualizuje kterákoli z jejich čtyř výstavbových rovin. Jinak řečeno, k citově motivované aktualizaci může dojít v každé výstavbové rovině výpovědi.

V rovině výstavby konkrétního věcného obsahu dochází k citově motivované aktualizaci tak, že mluvčí užije místo pojmenování citově neutrálního pojmenování expresivního. Nezáleží už na tom, zda jde o slova s expresivitou inherentní, adherentní nebo jen kontextovou²⁷.

V rovině výstavby gramatické dochází k aktualizaci tak, že se vlivem citového zaujetí mluvčího porušují ustálené způsoby vyjadřování syntaktických vztahů, dochází k uvolnění systémového typu konstrukce, které se projevuje v anakolutech, v nefunkčním opakování, v kladení pauz, porušováním shody v gramatickém rodě (tzv. citový rod) typu *chlap líná*, využíváním kategorie osoby a čísla v rozporu s osobou a číslem skutečným apod.

V rovině modální výstavby se citově motivovaná aktualizace týká uvedených základních výpovědních forem. Obměňují se jejich jednotlivé složky.

Běžná je citová aktualizace výpovědní formy v oblasti intonace: místo citově neutrálního intonačního vyznění užije mluvčí intonace citově příznakové (obvykle tzv. intonace zvolací), např.: *tatínek už přijel* // *tatínek už přijel!*; *pojď se mnou ven* // *pojď se mnou ven!* atd.

Aktualizace je možná dále změnou slovesného způsobu: místo imperativu užije mluvčí indikativu (např.: *pojď se mnou ven* // *půjdeš se mnou ven!*) nebo naopak místo indikativu imperativ (např.: „*A pak někomu pomáhej!*“ *posteskl si Vacek*) nebo kondicionál. (Např.: „*Teď abych začal znovu,*“ *lamentoval s pěsmi pozdvíženými.*) Citově neutrální formu je možno také obměňovat přidáváním různých částic. Citové částice se pak stávají součástí výpovědní formy: necitová výpověď *bál jsem se to vzít do ruky* má základní formu

indikativ + klesavá intonace

kdežto tatáž výpověď s citovou složkou *vždyť jsem se to bál vzít do ruky!* má aktualizovanou formu

částice + indikativ + zvolací intonace

Aktualizace v rovině výstavby funkční perspektivy výpovědi se týká např. změny objektivního pořádku v subjektivní, zdůrazňování některých složek výpovědi a jejich citově motivovaného osamostatňování, např. vytýkání a zdůrazňování východiska výpovědi se snahou učinit z něho jakési „vedlejší“ jádro výpovědi: *Copak táta — to byl panečku bouřlivák! Nemohu ho ani vystát, všiváka!* Patří sem i citově motivované opakování jádra výpovědi: *A nemají, nemají pravdu tihle učení pandáckové!* apod.

Často se ovšem v citově zabarvené výpovědi aktualizují všechny jejich výstavbové roviny současně. Je obtížné říci, která z těchto aktualizací je pro vyjádření citového postoje nejzávažnější: zdá se, že nejzávažnější je aktualizace v rovině výstavby modální a v rovině výstavby funkční perspektivy výpovědi, kdežto aktualizace v rovině výstavby konkrétního věcného obsahu a v rovině výstavby gramatické jsou jen fakultativní.

To však není pro naši otázku podstatné. Podstatné je to, že jsme rozborem vyjadřování emocionality ve výpovědi dospěli k závěru, že to nemůže být záležitost ryze syntaktická, neboť k citově motivovaným aktualizacím dochází nejen v rovině mluvnické stavby výpovědi, ale ve stejné míře také ve všech ostatních výstavbových rovinách. To jasně ukazuje, že problematika citovosti sdělení je problematika *sui generis* a že má vzhledem k tomu, co jsme o ní řekli, zřetelné místo v teorii promluvy; tvoří její druhý uzlový bod.

7. K vyčlenění obou dosavadních tematických okruhů, které jsme zařadili do teorie promluvy, došlo z pozic syntaxe. Avšak i do stylistiky se dosud často zahrnují jevy, které tam svou povahou nepatří.

Máme na mysli zejména rozdíly ve výstavbě jazykových projevů mluvených a psaných. Tyto rozdíly v jazykové výstavbě obou druhů projevů se dosud běžně chápou jako jevy povahy stylistické, poměr jazyk (projev) mluvený — jazyk (projev) psaný je interpretován jako záležitost stylistická, ba samy specifické podmínky, za kterých se realizují mluvené projevy v protikladu k projevům psaným, chápou se jako slohotvorní činitelé.²⁸ Je to však přinejmenším problematické a pokusíme se to dokázat.

Specifickým podmínkám, za kterých se realizují mluvené projevy v protikladu k projevům psaným a které jsou příčinou hlavních rozdílů v jazykové výstavbě obou druhů projevů, věnuje se dnes u nás poměrně značná pozornost v souvislosti se zvýšeným zájmem o studium syntaxe běžně mluvených projevů. Nejkomplexněji

byly tyto otázky nově probrány zvláště v statích K. Hausenblase a Sv. Prokešové.²⁹

Ukazuje se, že k základním specifickým podmínkám působícím na jazykovou výstavbu mluvených projevů patří: 1. nepřipravenost, improvizovanost mluveného projevu (nedostatek větné perspektivy); 2. sepětí projevu se situací, a to jednak s objektem promluvy, jednak s adresátem projevu;³⁰ 3. možnost využít ke sdělení prostředků jiných semiologických soustav, tj. jednak prostředků zvukových (přízvuk, důraz, intonace, pauzy), j. d. jednak prostředků motoricko-mimických (gesta, mimika aj.).

Tyto podmínky se odrážejí ve vlastní jazykové výstavbě mluvených projevů zhruba takto: improvizovanost se projevuje v nemotivovaném porušování ustálených způsobů vyjadřování syntaktických vztahů (anakoluty, opakování, vsuvky, neúkonné pauzy) a v hojném užívání preparativních výrazů uvozujících promluvu (např.: *no tak teda . . .*; aj.).³¹ Časté sepětí mluveného projevu s objektem promluvy umožňuje užívat místo pojmenování věcí ukazovacích slov a je vlastní příčinou hojné situační elipsy. Sepětí mluveného projevu s adresátem odráží se v hojném užívání oslovení a jiných kontaktních výrazů (*pravda, že?, no ne?*) do promluvy vkládaných; k nim patří svou funkcí i dativ sdílnosti a užívání tzv. objektivní spony (např.: *to máš tak; to máš těžký* atd.). Mimo to umožňuje právě přítomnost konkrétního adresáta promluvy plně využít jako prostředku sdělování také prostředků zvukových a motoricko-mimických.

Využití těchto prostředků se ovšem také pronikavě projevuje v jazykové výstavbě mluvených projevů: větný přízvuk umožňuje nemotivované postavení jádra výpovědi na jejím začátku a využití intonace je zase jedním ze základních předpokladů pro elipsu přísudkového slovesa. Gesta a mimika umožňují mimo jiné dokonce i elipsu jádra výpovědi, což je v projevech psaných vyloučeno. Srov. např.: *a když se vrátil z toho kriminála, tak se ale za tédeň v komoře . . .* [oběsil]. Mluvíci nahrazuje jazykové pojmenování výrazným gestem a mimikou.

Také všechno to, co se zahrnuje pod název aposiopéza, vyplývá ze zmíněných specifických podmínek výstavby mluvených projevů. Tak zvané příčiny aposiopézy (vnější i vnitřní)³² jsou všechny ve svých důsledcích podmíněny neperspektivností mluvených projevů, přítomností konkrétního adresáta projevu, možností nahradit slovo gestem a bohatě využívat prostředků zvukových, zvláště intonace.

Podíváme-li se komplexně na všechny tyto výstavbové rysy a postupy, pronikavě odlišující projevy mluvené od projevů psaných, je na první pohled zřejmé, že je stěžejí můžeme hodnotit jako jevy povahy stylistické. (Něco jiného je ovšem záměrné využívání těchto výstavbových postupů k napodobování, ke stylizaci mluvených projevů, např. v dialogu románových postav apod.) Jsou to totiž výstavbové rysy typické pro všechny mluvené projevy vůbec, spisovné i nespisovné (hovorové, nářeční, interdialektické), ba jsou to výstavbové postupy charakteristické pro mluvené projevy v kterémkoli jazyce, neboť podmínky, jichž jsou odrazem, jsou společné všem mluveným projevům bez rozdílu. Z toho vyplývá, že mezi těmito prvky mluvenosti a prostředky opravdu povahy stylistické je ve skutečnosti podstatný rozdíl. Za slohové je možno považovat jen takové prostředky a postupy, které jsou výsledkem aktivního výběru a záměrné organizace. Tento výběr a organizace jsou sice usměrněny tzv. slohotvornými činiteli, jako je cíl a zaměření projevu a jeho prostředí, avšak v jejich rámci jde o aktivní činnost tvůrce projevu. To předpokládá sám pojem organizace, který náleží k hlavním znakům stylu.

Zcela jiné povahy jsou výstavbové postupy podmíněné specifickými okolnostmi, za kterých vznikají projevy mluvené. Jestliže se např. nedostatek výpovědní perspektivy projevuje v jazykové výstavbě mluveného projevu v porušování obvyklého

způsobu vyjadřování syntaktických vztahů, v neúkönném kladení pauz, v nemotivovaném aditivním přičleňování, v užívání preparativních výrazů na začátku promluvy apod., nelze v tom spatřovat výsledek organizace, záměru, výběru atd. (Mluví většinou záměrně usilují o pravý opak.) Podobně není záležitostí slohovou hojná situační elipsa umožněná častým sepětím mluveného projevu se situací. Rovněž užívání kontaktoých výrazů a obrátů v mluveném projevu, podmíněné přítomností adresáta promluvy, není jev slohový atd.

Výstavbové postupy, kterými se liší projevy mluvené od projevů psaných, nejsou tedy podle našeho názoru postupy slohové: nejsou výsledkem záměrného výběru a organizace, ale daleko spíše jen nezbytným odrazem těch specifických podmínek, za kterých mluvené projevy vznikají. Tyto podmínky nemají ovšem povahu slohotvorných činitelů.

Z našeho závěru vyplývá, že problematika výstavby promluv psaných a mluvených není svou podstatou problematika stylistická; z její charakteristiky naopak vyplývá celkem jednoznačně, že je to typická záležitost obecné problematiky výstavby promluvy a že tedy patří do oblasti teorie promluvy; tvoří v ní třetí tematické jádro. Je třeba upozornit na to, že mezi ním a prvními dvěma je mnoho styčných bodů, jak to vyplývá i z našeho příspěvku.

8. Do teorie promluvy patří ovšem také studium individuálně řečových složek ve výstavbě projevu, a to ve všech plánech: zvukovém, lexikálním i gramatickém. Patří sem samozřejmě také to, co nazývá Skalička syntaxí promluvy,³³ tj. zkoumání postupů, kterými se realizují vztahy mezi výpověďmi při výstavbě složitější promluvy.

POZNÁMKY

¹ K. Hausenblas, *K základním pojmům jazykové stylistiky*, Slovo a slovesnost (dále SaS) 16 (1955), str. 5 n.; týž, *Poznámky k úvodnímu referátu*, Jazykovedné štúdie IV, Bratislava 1959, str. 39; Fr. Daneš, *K vymezení syntaxe*, Jazykovedné štúdie IV, Bratislava 1959, str. 41—45.

² Viz op. cit., str. 44.

³ L. Doležel, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960, str. 9.

⁴ Viz op. cit., str. 12.

⁵ Viz op. cit., str. 9.

⁶ Srovnej např. V. Blanár, *Vetné pričlenenie*, Jazykovedné štúdie I, Bratislava 1956, str. 179 až 212.

⁷ Vl. Skalička, *Syntax promluvy (enunciace)*, SaS 21 (1960), č. 4, str. 241—249.

⁸ J. V. Bečka, *Základy kompozice jazykových projevů*, Praha 1960.

⁹ Viz L. Doležel, op. cit., str. 9.

¹⁰ Jako záležitost ryze výpovědní charakterizuje aposiopézu např. Jozef Ružička v stati *Aposiopéza čiže prerušená výpověď*, SR 24 (1959), č. 3, str. 129.

¹¹ Viz Vl. Šmilauer, *Novočekáská skladba*, Praha 1947, str. 42—43.

¹² Viz Fr. Kopečňý, *Základy české skladby*, Praha 1962, str. 275 n.

¹³ Srov. J. Bauer—R. Mrázek—St. Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*, Praha 1960, str. 204.

¹⁴ Viz tamže, str. 144—145.

¹⁵ Výkladům o výstavbě modálně expresivní a významové stránky výpovědi bývá v soustavně pojatém syntaktickém popise věnována pozornost daleko menší, ba leckde (např. u Kopečňého) chybí systematický výklad vůbec; jen z části jej nahrazují poznámky a dílčí výklady porůznu připojované k výkladům o funkci některých prostředků ve větě (např. modu, slovosledu, částic apod.).

¹⁶ Podrobně o různých druzích vytýkání a o jejich motivaci píše Sv. Prokešová v článku *K jazykové výstavbě mluvených projevů*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada A, 1962, str. 17—27. Tam je také ukázáno, že vytýkání a dodatkové přičleňování je záležitost roviny aktuálního členění výpovědi a že tedy také kritéria pro jeho klasifikaci musejí vycházet z ní. Také Jozef Ružička vidí podstatu vytýkání v aktuálním rozvržení výpovědi na obsahové

části — na východisko a jádro výpovědi. Viz jeho studii *O podstate vytýčeného vetného členenia*, Slovenská reč 26 (1961), č. 5, str. 291—299.

¹⁷ Srov. Vl. Skalička, *Über die Besonderen Formen der Syntax*, Rusko-české studie, sb. Vysoké školy pedagogické v Praze, Jazyk a literatura II, 1960, str. 37—42 a stat citovanou zde v poznámce č. 7.

¹⁸ Viz podrobněji dále na str. 47n.

¹⁹ Viz zde poznámku č. 1.

²⁰ Srovnej k tomu zvláště článek Fr. Mika, *K emfaticko-emocionálnej stránke vety ve spisovnej slovenčine*, Jazykovedný časopis 9 (1958), č. 1—2, str. 3—21.

²¹ Viz M. Grepl, *Citová stránka výpovědi*. Slavica Pragensia IV, Praha 1962, str. 307—312.

²² Viz k tomu tamže, str. 311.

²³ Srovnej s tím M. Grepl, *K podstatě a k povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými*, Otázky ze slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 345.

²⁴ Do syntaxe ji poprvé u nás včlenil Fr. Trávníček v *Mluvnici spisovné češtiny II*, Praha 1961, a po něm autoři *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*, Praha 1960, str. 66—81.

²⁵ Viz např. studii J. V. Bečky, *Zvuková a citová stránka vety*, připojenou jako samostatný oddíl k *Novočekské skladbě* Vl. Šmilauera, Praha 1955, str. 75—119.

²⁶ Srovnej též Fr. Kopečný, *Ke gramatickým prostředkům afektivní řeči*, SaS 2 (1936), str. 165.

²⁷ Viz o těchto pojmech podrobně v práci J. Zimy, *Expresivita slova v současné češtině*, Praha 1961.

²⁸ Srovnej k tomu např. K. Hausenblas, *K základním pojmům jazykové stylistiky*, SaS 16 (1955), č. 1, str. 11—12; Fr. Daneš—L. Doležel—K. Hausenblas—F. Váhala, *Kapitoly z praktické stylistiky*, Praha 1957, str. 14—27; Eugen Paulíny, *O funkčním rozvrstvení spisovného jazyka*, SaS 16 (1955), č. 1, str. 21; B. Havránek—Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1960, str. 370.

²⁹ K. Hausenblas, *O studiu syntaxe běžně mluvených projevů*, sb. Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 311—321; Sv. Prokešová, *K jazykové výstavbě mluvených projevů*, SPFFBU (v. pozn. 16), A 10, 1962, str. 17—27.

³⁰ K tomu viz podrobněji v článku M. Grepla, *K podstatě a k povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými*, sb. Otázky ze slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 343.

³¹ Srovnej k tomu Sv. Prokešová, *Jak se odráží improvizovanost v jazykové výstavbě mluvených projevů*, sb. Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, str. 347—348.

³² O nich jedná podrobně stat J. Ružičky citovaná v pozn. č. 10 a také stat Jaroslava Pořáka, *Aposiopese v současné češtině*, SaS 1956, č. 3, str. 132—139.

³³ Srovnej Vl. Skalička, *Syntax promluvy (enuciace)*, SaS 21 (1960), č. 4, str. 241—249.

К ПРЕДМЕТУ Т. Н. ТЕОРИИ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Автор в своей статье пытается обосновать потребность построения в качестве специфической лингвистической дисциплины т. н. теории высказывания, стремясь определить ее наполнение. Путем анализа строения элементарной единицы речи (высказывания) он приходит к заключению, что предметом постулированной теории высказывания должны были бы стать особенно следующие четыре тематических круга: 1. построение актуального членения высказывания; 2. построение эмоциональной стороны высказывания; 3. проблематика языкового оформления устной и письменной речи; 4. исследование индивидуальных речевых составных частей при построении языковых изречений. Такая концепция предмета теории высказывания и подробно рассматривается в предлагаемой статье.

Перевел Р. Мразек